վուին Հայք ընդդէմ բազմապիսի և ընդարձակեց վանդիցս։

Իրաւամբ չէ՞ ասաքէն՝ որ մեր սրբազան Նախնիք՝ այս ինքն Եկեղեցւոյ Հայրապետք, և ամեն եկեղեցական պաշտօնեայք դոյս իբրև կրօնական խնդիր ընդունած և նուիրագործած, և ըստ այնմ սրբազան պարտաւորութիւն կալած են ինքնին հետևել ոչ միայն Եկեղեցւոյ պաշտօնեաներ պատրաստելոյ, այլ և Եկեղեցւոյ որդիքը եթէ ոչ բոլորն ըստ ժամանակին կարևոր եղած ուսմամբք, գոնէ անշուշտ կրօնական և ազգային դաստիարակութեամբք—ինչպէս ի յաջորդ թիւս պիտի տեսնուի Հայոց Եկեղեցւոյ անցեալ վերնագրով յօդուածոյս մէջ—կրթելոյ համար, և այս սրբազան պարտաւորութիւնը աւանդած են շարունակաբար իւրեանց յաջորդաց, և դոյս միշտ՝ ամեն ժամանակ և ամեն տեղ կարևոր արժանութեամբք պաշտպանած և պահպանած են։

ՎԱՀՐԱՄ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄԱՆԿՈՒՆԻ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Ի ՎԵՐԱՑ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԿՐՕՆԻ ՆԱԽԿԻՆ ՀԱՅՈՑ։

Մ—Ն Ա—ՋԻՆ.

Ա.—Իւր հօրն և մօրն հնազանդելու պարտաւորութիւնն աւելի քան թէ որ և իցէ ուրիշ մահկանացուի, միշտ նոցա իշխանութեան ներքոյ ապրելն, ծերութիւնը յարգելն, և նոցա խրատները որպէս պատգամ ընդունելն, համարուել են ամեն ժամանակուայ Հայերից որպէս նուիրական և իւրեանց համար կարևոր պարտաւորութիւն։ Սկսեալ ազգի ծագմանից ընտանեաց հայրերն, բնական իրաւունքներից բաց՝ (նոքա) ունէին և տիրական իրաւունք. նոցա իւրաքանչիւրը համարուած էր որպէս տէր իւր տան և իւր ժառանգներին, և զօրութեամբ այս իրաւանց նոքա կրում էին տէր և հայր մականունն։ Հօր և մօր կենդանութեան ժամանակ որդիքն որպէս և հարսերն և սոցա ժառանգներն ապրում էին հայրենական տան մէջ, և (նոքա) պարտաւորուած էին յանձնելու իւրեանց ծնողաց իւրեանց աշխատութեանց և հոգացողութեանց քրտինքն։ Տան տիրոջ և տիրուհւոյ մահուանից յետոյ եղբայրներն ազատ էին բաժանուելոյ միմեանցից, հաւասարապէս բաժանելով իւրեանց ժառանգած բարութիւնքն կամ թէ կենակցել ի միասին, այս որ պատահում էր շատ անգամ տալով ընդհանուր գործոց վարչութիւնն երէց եղբօրը։

Բ.—Բաց ի այն իրաւունքներից՝ որ իւրաքանչիւր հայր ունէր իշխելու իւր տնեղի վերայ, կար նա և երկրի որ և իցէ իւրաքանչիւր մարդարնակ մասում, մի ծերունի՝ որոյ հոգն էր հսկել այն տեղի բնակչաց ապահովութեան վերայ, և դոքա կոչվում էին Նահապետ *), այս ինքն այն կողման առաջին գլխաւորն։ Հօր և այդ ծերունւոյ իշխանութիւններից ի վեր, կար և մի երրորդն՝ ուր կենդրոնացած էր ազգի իշխանութիւն։ Այդ էր մի գլխա-

(*) Նահապետ, բաղկացեալ Նա և պէտ բառերից։ Ծ. Թ.

ւոր՝ որ կոչուում էր իւրեան Պայազատ կամ Մեծ Նահապետ և որին յանձնուած էր ընտանեաց հայրերի և նահանգաց ծերերի կողմից կառավարելու ազգի ընդհանուր գործոց ամբողջութիւնը: Այդ էր ուրեմն մի տեսակ խնամութիւն կամ թէ մի դաշնակցական ուխտ՝ որ արել էին իւրեանց մէջ իշխանութեան երեք աստիճանները: Այս տեսակ վարչութիւնը՝ որ Հայերի ընտանեկան սովորութեանց և վարուց անհրաժեշտ արգասիքներ էին՝ յարատեւել է ինոստ առաւել կամ պակաս տարածութեամբ, Հայկազանց, Արշակունեանց, Բագրատունեանց և Ռուբինեանց չորս հարստութեանց կառավարութեան ժամանակ:

Արշակունեաց տիրապետութեան ժամանակ ծերերի իրաւասութիւնը կամ թէ իշխանութիւնը երկու դասի բաժանուեցաւ. առաջնոց հարստութեան ժամանակ նահապետներն էին նահանգաց հրամանատարքն, իսկ երկրորդի ժամանակ՝ գաւառաց վարչութիւնն էր ի ձեռս ընդհանուր կառավարչաց, որոնք կոչվում էին Նախարարք կամ Սատրապք: Ի նախնումն այս գլխաւորների իշխանութիւնը ընտրողական էր, բայց Արշակունեանց ժամանակ ժառանգական եղև: Սակայն ժողովուրդն կամ ընտանեաց հայրերն կարողութիւն ունէին խնդրելու թագաւորից նոցա ի պաշտօնէ արձակելն, և տալու նահանգական կամ նախարարական կառավարութիւնը միուրիշ անձի մի և նոյն ընտանիքից:

Պղատոն *) իմացնում է մեզ որ հին ժամանակում ընտանեաց հայրերն վեհապետական իշխանութիւն ունէին իւրեանց որդւոց վերայ: Համերոս մի և նոյնն ասել էր այդ փիլիսոփայից առաջ *). Հերոդոտոս, Դիոդոր Սիկիլիացի, և Կուսաէն **) խօսելով Ասիայի նախնական ժողովրդոց և մանաւորապէս Մեդիոյ, Ասորեստանի վերայ՝ իմացնում են մեզ որ այս ազգերն կառավարւում էին ի սկզբանն նահապետական գլխաւորներով կամ թէ ընտանեաց իշխաններով, որոնք բաւականանում էին մի սահմանաւոր իշխանութեամբ և որ մեծարում էին իւրեանց քաղաքակիցների և դրացիների իրաւունքները: Ըստ անցանելոյ ժամանակաց այս քաղաքների կառավարչական ձևն՝ որ առաջ նահապետական էր, փոխուեց և եղև բոլորովին բռնաւորական: Բայց Հայաստանն՝ որպէս շատ ուրիշ հիւսիսային նահանգներն՝ պահեցին աւելի երկար ժամանակ հայրենական տէրութեան ձևերն:

Գ. — Ընկերութեան միտքն, իւր տան մէջ տէր լինելու գոռոզութիւնն, արուեստից սէրն, իւր քաղաքակիցների և դրացիների հետ մի խաղաղական կեանք վարելու ուրախութիւնն ձևացնում են Հայերի որոշիչ նկարագիրն: Իւրեանց ամենադարուոյ պատմութիւնն մեզ ճանաչացնել է տալիս, որ այս վարքերն նոցա մօտ եղել է մի սովորութիւն բարքի: Աշխարհակալութեան սէրն երբէք չէ եղել մի տիրող կիրք այս երկրի մարդկանց համար: Երբ որ պէտք էր պաշտպանել իւրեանց քաղաքն յերեսաց թշնամեաց, նո-

(*) Պղա. յաղագս Օրին. գիր. Գ.

(*) Հոմ. Ոդիսա. գիր. Թ.

(**) Հերոդ. գիր. Ա. — Դիո գիր. Բ գլ. 1. — Կուսա գիր. Ա գլ. 1:

քա մարտնչում էին ամենամեծ կատաղութեամբ և մահն նորանց երբէք չէր զարհուրեցնում. բայց եթէ խնդիր էր անելու մի օտար պատերազմ, կամ ձեռքբերել նոր երկիր, յայնժամ միայն կըռվում էին պատուի համար կամ մղուած փառասիրութիւնից։ Հայաստանի պատմագիրներն անգամ տալիս են ամենամեծ գովեստ այն պատերազմողներին՝ որոնք կռուել են յաղագս ազգային ազատութեան, քան նոցա՝ որք ձեռնարկել են տարածողական պատերազմներ մօտաւոր երկիրներում։ Եթէ Հայ զինուորներն գըտանվում էին իւրեանց քաղաքից դուրս, յոյժ նեղանում էին։ Ըստ պատմութեանն Բաւստոս Բիւզանդացւոյ՝ Հայերն չէին սիրում անել մի պատերազմ՝ որ իւրեանց կարևոր չէր, միշտ ցանկանում էին յետ դառնալ իւրեանց հայրենիքն և լինել իւրեանց ծնողաց և բարեկամաց մէջ։

Յամի տեառն 370. Հայաստանի բնակիչներն դժգոհ նոյն երկար և աղետալի պատերազմներից՝ որ անում էր իւրեանց Արշակ թագաւորն Գ., ուղարկեցին բազում պատգամաւորներ բաղկացեալ նախարարներից, և նահանգի կուսակալներից, ընտանեաց հայրերից, և գիւղացւոց կողմից փոխանորդներից, Հայաստանեայց Հայրապետ Ս. Ներսէսի մօտ, ստիպելու համար նորան յորդորել զթագաւորն՝ որ խաղաղութիւն անի Պարսից հետ և մնայ իւր երկիրն։ Այս ուղարկեալներն մի և նոյն ժամանակ խնդրեցին Պատրիարքին՝ որ եթէ կմերժէր իրաւունս առնել իւրեանց նկատողութեանց, այլ չէին կամենալու կռուել կամ հնազանդել իւրեանց թագաւորին*)։

Գ.— Այս երկրի պատմութեան մէջ տեսանվում են հզօր վեհապետներ՝ որք միշտ յարգել են փոքր ժողովուրդների և դրացիների իրաւունքն, առանց երբէք փափագ ունելու խառնել նոցա կալուածներն իւրեանց յատուկ տէրութեան հետ։ Եթէ երբեմն պատերազմում են նոցա հետ, այդ միայնակ նորա համար է՝ որ ապստամբութեան միտքն նուաճեն կամ թէ չարամիտներին պատժէին։ Եթէ ոտնակոխում են նոցա երկիրն, կամ թէ աւերում են իւրեանց թշնամիներին, թողնում են միշտ դրացի ժողովուրդներին ինքնուրոյնապէս իշխել, կամ թէ հաստատում են մի ազգային գլխաւոր իւրեանց ընտրողութեամբ։ Քիչ թագաւորներ են գտանվում որ կամեցած լինէին օգուտ քաղել յաջող պարագաներից, շըփոթութիւններից, կամ թէ իւրեանց դրացիների տկարութիւնից յաղթութիւն անելու։ Պատմութիւնն միայն երկու հաբըստահարութեան օրինակ է ընծայում Հայերի թագաւորների մօտ։ Դոքա եղեն Արտաշէս Ա. և իւր որդի Տիգրան Բ. որ յաղթութեան փառասիրութիւն են ունեցած, և չը պէտք է զարմանալ յոյժ՝ որ առաջինն սպանուեցաւ դաշտի մէջ իւր յատուկ զինուորներից, և երկրորդն մնաց լքեալ երկրի նախարարներից, կամ կառավարիչներից, և յետոյ յաղթուեցաւ Հռովմայեցիներից։

Հայաստանի նախարարներն Պատրիկք էին, դաշնակից տէրեր վեհապետի հետ, մի

(*) Բաւստոս Բիւզ. գիր. Դ գլ. 51.

1256-54
ZUUR Apm.CCP

և նոյն ժամանակ պահպանողք ժողովուրդի իրաւունքն։ Նոքա ունէին մի կարողութիւն՝ որ հակակշռում էր թագաւորաց իշխանութիւնն. նոքա իւրեանց կոչում էին նշխանք Ընտանորոնք, և կրում էին ազգաշողորդ մականունք՝ ինչպէս ընտանեաց հայր, ժողովրդեան հայր կամ մի գաւառի հայր և իւրեանց միշտ համարում էին հանապազ ինչպէս թագաւորից անկախ տէրեր։ Նոցա իշխանութիւնը այնպէս էր՝ որ արքայական հեղինակութեան ոյժն կախուած էր միայն թագաւորի և նախարարների մէջ տիրող ներդաշնակութիւնից։ Վերջնոցս իշխանութիւնն հիմնուած էր էականապէս ժողովրդեան սիրոյ վերայ և այն միաբանութեան վերայ՝ որ պահում էին իւրեանց և ընտանեաց հայրերի մէջ՝ որոց իրաւանց բնաւ չէին վնասում և նոցա համարում էին որպէս աղապտանք, թէ և նոքա ունենային ցած ատիճան։ Այս նախարարներն հասարակօրէն սերուած էին իւրեանց կառավարչական ձևով արուեստագիտութեան և վաճառականութեան շնորհած պաշտպանողութեան՝ և իւրեանց ունեցած նահանգներն և գաւառներն զարդարելու հոգացողութեան համար, բազմացնելով հասարակաց շինութիւնների և դիւղերի թիւն։ Մէկ կերպիւ պարտաւորուած էին շնորհելու ներումն, տնտեսելու ժողովրդեան շահերն և պահպանելու նորա իրաւունքներն, վերջապէս իրենց տալու աւելի պատիւ և աւելի իշխանութիւն։ Եթէ մի նախարար գործադրում էր մի ինքնակամ իշխանութիւն կամ թէ հարստահարութեան գործեր որ և իցէ մի գաւառում, ժողովուրդն յոտի էր կանգնում նորա դէմ, կամ թէ խնդրում էր թագաւորից հանել զնա ի պաշտօնէ, և յանձնարարել նախարարական գործակալութիւնն մի այլ անձի մի և նոյն ընտանիքից, պատճառ որ՝ այդ իշխանութիւնն ժառանգական էր ամեն ընտանեաց մէջ՝ ինչպէս մենք արդէն ասել ենք։ Պատմութիւնն հաղիւ մեզ կարող է ընծայել սակաւ օրինակներ այն անիրաւութեանց և նեղութեանց համար՝ որ այդ կառավարիչներն գործում էին ընդդէմ ժողովրդեան։ Նոքա իւրեանց պարտաւորութիւն էին համարում պատուելու սովորութիւնքն՝ կարգերն և իւրեանց նախնիքների հայրենական մատակարարութեան ձևերն։ Թէ իւրեանց օգտի համար և կամ սովորութեամբ նոքա միշտ իւրեանց ցոյց էին տալիս նախնիքների քաղաքական տնտեսականութեան և վարչութեան ճշգրիտ պահպանողներ։

Հ. — Թագաւորի խորհրդարան բաղկացնողքն այս նախարարներն էին բոլոր կարևոր գործերում՝ որպէս մի թագաւորութեան կայուածի վաճառելն, մի նախարարի մահուան դատապարտելն, դահլնկոցութիւնն, և իւր աքսորանքն, մի քաղաքի հրաժարուելն իւր իրաւունքներից, պատերազմի յայտարարութիւնն, կամ թէ մի խաղաղութեան դաշն, թագաւորի վճիռն պիտի հաստատուէր նախարարներից, եթէ ոչ սոքա իրաւունք ունէին մերժելու իւրեանց հարկն և իւրեանց զօրագունդն։ Խազրատունեանց ընտանեաց վերջին թագաւորն Գագիկ Բ., մի տեսակցութեան մէջ՝ որ ունեցաւ Մոնոմախ կայսեր հետ 1046 ամի, ասում էր այս իշխանին՝ որ Հայոց թագաւորներն չէին կարող զիջա-

նիլ մի օտար իշխանութեան, իւրեանց իրաւունքն որ և իցէ մի քաղաքի վերա առանց երկրի նախարարների յօժարութեան, որ սոքա նմանապէս չէին կարող այդպիսի մի տեսակ հրաժարումն անել, առանց յայտնի հաւանութեան պետութեան առաջին դլխաւորի, որ Թագն և ամբողջ Թագաւորութիւնն վերաբերում էին ազգին՝ որոյ նախարարներն ներկայացուցիչք էին և Թագաւորն չէր ոչ այլ ինչ եթէ, ոչ նոցա աւանդապահն*): Այդ երկրի պատմութիւնն ցուցանում է, այլ և նախարարների մի անչափաւորեալ կարողութեան օրինակներ. նոքա Թոյլատրում էին իւրեանց երբեմն դահլնկէց առնել զԹագաւորն ըստ իւրեանց կամաց: Այլ պարագայից մէջ Թագաւորներն երևում են չունենալ կարողութիւն հրաժարել Թագից և տալ զայն այլում ընտրեալ իրենցից, և ոչ էլ հաստատել մի ամուսնական խնամութիւն մի օտարական անձի հետ առանց նախարարների յօժարութեան:

(Շարունակելի).

Թ. ՍՕՖԻՍ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆՑ.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԿԱՆՈՆՔ ԱՌՈՂՋՈՒԹԵԱՆ

ԵՒ

ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏՃԱՌՈՒՑ.

Նէրաձո-ՆԷՆ: Կանոնք առողջութեան ուսուցանեն պահել զառողջութիւնն, ճանաչել տկարութեան պատճառս, և հնարս, որով քաջահմուտքն կարեն կանխել և խափանել այնոցիկ պատճառաց ազդեցութիւնս:

Երբ այսոքիկ հնարք իւրեանց բնութեամբն մատանեն բժշկութեան և վերաբուժութեան տեսութեան տակ՝ յայնժամ բժշկականութեան ուսումն նախապահպանողական բժշկութեան անուն առնու:

Բժշկականութեան ուսումն մեծ իմն օգտաւէտութիւն է բժշկութեան՝ հիւանդացած մարմնոյն վերստին առողջացուցանելումն, և առողջապահական դարմանս սահմանափակելումն:

Նախնեաց մէջ գրեթէ բոլոր բժշկութիւն էր ուսումն առողջութեան. հնոյ ժողովրդոցն խնամարկող օրինաց մեծ մասն՝ մանաւանդ Մովսիսական օրինաց՝ զոր Մահմէտ վերստին առաջ եբեր, ամենաիրաւացի առողջապահութեան օրինաց հիմունքն են:

Այս նոր օրէնքն սքանչելի լինէր արդեօք հետամուտ անձին, որ նախնեաց ետ այնչափ արդասիս. մարմնամարզութիւնն, և բաղանիք ընդհանրական էր նոցա, և գրեթէ ամենօրեայ. նոքա կրէին լայն և փայլուն զգեստս, քաջ գիտելով թէ այնպիսի հանդերձք ջերմացուցիչ են ի ձրմրան և զովարար յամրան:

Այլ աւաղ՝ զի բաղում վրիպմունք ըստ ընդունելեաց այն գերազանց ուսմանց մէջ, բժշկականին մէջ քանի ինչ յիմարութեան և սնապաշտութեան արդիւնք. այլք թուեցան արտասուելի դիտութեան հետ: Որպէս Լիզուրկոս*) ի մահ դա-

(*) Մատ. Եգեսեղ. ձեռագիր օրին. Թագաւոր. գրատան մէջ:

(*) Էր մեծահամբաւ օրէնսդիր Սպարտիացւոց, որ կրթութեան ամենազեղեցիկ օրինաց հակառակ